

СУДОВІ ПСИХОЛОГІЧНА ТА МИСТЕЦТВОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗИ

УДК 343.98:63

Н. В. Алікіна, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
Т. М. Єгорова, старший науковий співробітник Полтавського відділення Харківського НДІСЕ,
Т. В. Савкіна, старший науковий співробітник Харківського НДІСЕ

ВПЛИВ НА СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНУ ЕКСПЕРТИЗУ ІНТЕГРАЦІЙНИХ І ДИФЕРЕНЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Розглянуто теоретико-методичні питання щодо проведення судово-психологічної експертизи: визначено її предмет, об'єкт і завдання в аспектах наукової психології й судової експертизи, підстави виділення предметних видів судово-психологічної експертизи та реалізації диференціального підходу при їх призначенні й проведенні, окреслено перспективи розвитку нових досліджень в аспекті інтеграційних процесів.

Ключові слова: експертна практика, предметні види судово-психологічної експертизи, об'єкт, предмет, завдання, диференційний підхід.

Існує велика кількість психологічних факторів, знання, доцільне та обов'язкове врахування яких необхідні для об'єктивної правової оцінки предмета розслідування й судового розгляду (предмета доказування). Ефективність застосування судово-психологічної експертизи для вирішення таких питань нині не викликає сумнівів. Утім експертна практика дозволяє констатувати наявність стійкої тенденції до неточного (іноді недостатньо коректного, неадекватного) визначення дійсного предмета судово-психологічної експертизи при її призначенні, що призводить до постановки недоцільних (як надмірних, так і помилкових, навіть провокаційних) експертних завдань.

Для попередження цієї негативної тенденції та з метою її нівелювання було проведено аналіз витоків помилкового визначення предмета психологічного розгляду при призначенні та проведенні судово-психологічних експертиз і досліджень.

Найчастішим є бажання пояснити певні психологічні феномени (із наданням останнім юридичного значення) за допомогою численної науково-популярної та наукової психологічної літератури, що поєднується із недостатньо критичною оцінкою співвідношення наукових даних, запозичених із літературних джерел, саме з предметом експертного психологічного дослідження.

Зазначене цілком зрозуміло, оскільки психологія вивчає вельми різноманітні явища, що зумовило виокремлення самостійних галузей психологічних знань (психологія особистості, соціальна психологія, політична психологія, медична психологія, інженерна психологія, юридична психологія тощо) з виділенням специфічного для кожного із напрямів психологічної науки (і окремих вузькоспеціальних наукових дослідів) предмета досліджень. Ця особливість, зумовлена логікою розвитку наукового пізнання, закономірно призводить до необхідності диференціювати предмет експертного судово-психологічного аналізу. Проте ініціатору призначення судово-психологічних експертиз і досліджень тут орієнтуватися складно, оскільки він цього не здатний урахувувати, що й відбивається на питаннях, поставлених на розгляд експертизи.

Якщо психологічний бік досліджуваних за справою обставин (психологічний аспект ситуації) має яскравий вияв (наприклад, афективні делікти), або якщо призначаються експертизи, що вже набули статусу традиційних як для юридичної практики, так і в повсякденній практиці експерта-психолога (наприклад, стосовно неповнолітніх), значних відхилень від дійсно наукового предмета судово-психологічної експертизи при її призначенні не відбувається. У разі, коли обставини справи за своєю психологічною природою є багатоаспектними, тобто їх дослідження відбивають потребу застосування та синтезування наукових знань з різних галузей психології (загальної психології, когнітивної психології, соціальної психології, психології спілкування, сімейних відносин тощо), призначення судово-психологічної експертизи відбувається з певним еkleктизмом у визначенні її предмета та позадиференційованого окреслення поставлених перед експертизою питань, а також спираючись на власний життєвий досвід (з буденною психологізацією). Зазначене є певною мірою закономірним процесом, оскільки через певні об'єктивні причини наукові розробки в галузі судово-психологічної експертизи поки ще не випереджають запити юридичної практики.

Серед умов, що сприяють недиференційованому визначенню психологічного поля аналізу при призначенні судово-психологічних експертиз і досліджень, також визначається підтримка недиференційованих уявлень стосовно предмета дослідження з боку виконавця експертизи (експерта). Це полягає, наприклад, в оцінюванні показань як достовірних чи недостовірних, у наданні пропозицій щодо застосування превентивних заходів стосовно особи, до якої була призначена експертиза, у визначенні ширості/неширості каяття згаданої особи, у відбитті в тексті експертного дослідження критичних суджень щодо недосконалостей слідства та висновку попередньої експертизи тощо.

Спостерігаються також випадки неприпустимого (нічим необґрунтованого) використання (механічного перенесення) термінологічного апарату з галузей наукових дисциплін, що не входять у професійні (за фаховою підготовкою та за профілем отриманої вищої освіти) знання експерта. Проте досвід з практики судово-психологічної експертизи свідчить, що такий термінологічний еkleктизм суперечить сутності самої судової експертизи (сприянню встановлення істини в справі), оскільки зумовлює бездоказовість,

необґрунтованість висновків, викликає розбіжності в розумінні дослідження. Загальновідомо, що штучне зрощення термінів не відповідає теорії та методології коректних наукових досліджень, що евристичний синтез термінологічного апарату можливий лише за умов проведення спеціальних наукових дослідів.

Трапляються випадки використання за механізмом простої (спрощеної) аналогії підходів, придатних для проведення інших судових експертиз (наприклад, як в автотехнічній експертизі, коли за заданими параметрами можна розглядати жорстко зв'язані з ними варіанти поведінки фізичних об'єктів). Коли для проведення психологічної експертизи надано суперечливі або неповні вихідні дані (суперечливість і неповноту яких не усунуто й при проведенні експертизи), експерт повинен обмежуватися висновком «не виявляється можливим». Протилежне («якщо так, то так», «якщо не так, то інше») є неприпустимим, оскільки вкорінює поверхове, легковажне ставлення до психологічної експертизи, навіть принижує властиві їй наукові підходи та теоретико-методологічні позиції самої психології.

Для проведення судово-психологічних експертиз і експертних досліджень принципово важливим є пояснення, чому експерт приходять до певного висновку, який має бути теоретично та методично обґрунтований, у якому неприпустима заміна предметно-конкретного дослідження загальними оціночними судженнями. Тому подання дослідницької частини експертного висновку повинно бути повним, текст чітким і зрозумілим, використання наукових термінів не повинно містити неадекватного змішування понять (запозиченого термінологічного апарату). При цьому ініціаторів експертизи необхідно достовірно орієнтувати про необхідні умови та власні професійні можливості проведення ґрунтовного дослідження, у якому не допускаються незрозумілі з позицій психології науки відхилення.

Останні приховують у собі наслідки безпідставного розширення компетенції психологічної експертизи та спрощений погляд на її завдання, дискредитують психологічне знання, зумовлюють необхідність наукової та соціальної реабілітації психологічної експертизи (необхідність виправдовувати її існування), тобто є перепоною в розвитку її нових різновидів, утворюючи не тільки недиференційоване, а й викривлене уявлення про предмет і можливості психологічної експертизи. Небезпечність наведеного підкреслюється сумно відомим періодом з історії судово-психологічної експертизи – періодом стійкого негативізму до експертних психологічних досліджень, що існував у юриспруденції до 60-х рр. ХХ ст.

На сучасному етапі розвитку судово-психологічної експертизи запобігання дискредитації психологічного знання в умовах зростаючих потреб і вдосконалення практики здійснення правосуддя в Україні полягає в дотриманні принципово важливих професійних позицій (правил) виконавцем експертизи. Передусім це коректне використання експертом здобутків науки психології, що не допускає спрощення теоретико-методологічного підґрунтя експертних психологічних досліджень та відхилень від конкретно поставлених перед експертизою завдань.

Особливості психологічної природи обставин, які стають предметом розгляду як за кримінальними провадженнями, так і за цивільними справами, нерідко ставлять перед судово-психологічною експертизою нові (не-стандартні) завдання, які поки ще не ввійшли до переліку традиційних для практики судово-психологічних експертиз та досліджень і становлять певні проблеми щодо їх призначення й проведення. Ви рішення таких проблемних ситуацій певною мірою забезпечує саме науково-дослідна сутність судових експертиз і досліджень. Вона полягає в тому, що (за теорією та узагальненими даними з практики проведення судових експертиз) у певних випадках незвичайне, неординарне (таке, що ще не зустрічалося в практиці) експертне завдання вирішується експертом за рахунок власного практичного досвіду, за допомогою, так би мовити, творчого підходу до його розв'язання.

Вагомою умовою вирішення таких проблемних (нетипових, нових) експертних ситуацій є науково-коректне визначення предметного поля психологічного аналізу (і пов'язаним із цим подальшим визначенням конкретних експертних завдань), що повинно відбуватися в аспекті основних положень наукової (не буденної) психології й судової експертизи.

Базовою (материнською) наукою судово-психологічної експертизи є загальна психологія¹. Для судово-психологічної експертизи важливі всі основні положення загальної психології, які є науковим підґрунтям розробок її загальнотеоретичного та методичного інструментарію – методології, теорії та практики².

Ґрунтуючись на категоріях і поняттях загальної психології, судово-психологічна експертиза виробляє й свій термінологічний апарат («робочі» поняття), уключаючи позиції, принципово важливі для експертного дослідження. Так, прийняті в теорії психології системний та діяльнісний підходи дозволили визначити вихідний принцип експертного психологічного аналізу, яким є принцип контекстуальності³. Зазначений принцип передбачає визначення ракурсу психологічного аналізу, диференціацію експертних за-

¹ Див.: *Рубинштейн С. Л.* Бытие и сознание // О месте психического во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира / С. Л. Рубинштейн. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — 328 с.; *Выготский Л. С.* Собрание сочинений в 6 т. / Л. С. Выготский. — М.: Педагогика, 1984; *Лурия А. Р.* Лекции по общей психологии / А. Р. Лурия. — СПб.: Питер, 2009. — 320 с.

² Див.: *Коченов М. М.* Судебно-психологическая экспертиза: теория и практика. Избранные труды / М. М. Коченов. — М.: Генезис, 2010. — 352 с.; *Костицкий М. В.* Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. — Киев: Вища школа, 1990. — 259 с.; *Сахнова Т. В.* Основы судебно-психологической экспертизы по гражданским делам: учеб. пособие / Т. В. Сахнова. — М.: Юристъ, 1997. — 136 с.; *Кудрявцев И. А.* Судебная психолого-психиатрическая экспертиза / И. А. Кудрявцев. — М.: Юрид. лит., 1988. — 224 с.

³ Див.: *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М.: 1984. — 443 с.; *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.; *Алікіна Н. В.* Експертиза судово-психологічна // *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Н. В. Алікіна, З. С. Ковальова. — К.: Укр. енцикл., 1999. — Т. 2. — С. 343–344.

вдань і конкретних методів експертного дослідження (діагностики) залежно від особливостей досліджуваних за справою обставин та змісту експертних завдань, вирішення яких має проводитися з урахуванням поліморфної психологічної причинності, оскільки в детермінації обставин, що розслідуються за справою, бере участь складна взаємодія багатьох причинних факторів (наприклад, історичні, соціально-економічні, соціокультурні, мікросоціальні, вікові, індивідуально-типологічні тощо). Ці фактори закономірно утворюють своєрідний психологічний контекст життєдіяльності людини та здатні відігравати певну роль у логіці поведінки суб'єкта, що стала предметом судово-слідчого розгляду.

Предметний простір судово-психологічної експертизи в узагальненому (родовому) значенні визначається особливостями психічної діяльності психічно здорових осіб у ситуаціях, що мають юридичне значення, – тобто окреслює межі компетенції судового експерта та, відповідно, можливості психологічної експертизи.

Зверненням до витоків материнської науки – наукової психології – визначається, що її предметом є психологічні факти (феномени), які відображають особливу форму життєдіяльності людини: психічні процеси, властивості, стани та закономірності психічної діяльності¹. Виходячи з предмета наукової психології, можливо надати чітке визначення предмета судово-психологічної експертизи: це психологічні факти (феномени), які відображають сукупність психічних явищ (психічні процеси, непатологічні психічні стани, індивідуально-психологічні особливості, акти поведінки, підсвідомі психічні процеси тощо), які виявляються в поведінці людини за обставин справи, що перебуває в провадженні органів досудового слідства чи суду. Тобто психологічні факти, що утворюють предмет судово-психологічної експертизи, складаються з індивідуально-своєрідного комплексу психічного (суб'єктивного) відображення людиною різноманітних явищ об'єктивної дійсності, що має значення для об'єктивації розгляду обставин справи в кримінальному та цивільному процесі для встановлення істини в справі.

Загальний (родовий) предмет судово-психологічної експертизи трансформується в конкретний (видовий), відповідно до експертних завдань: дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості, мотиваційних чинників її поведінки, специфіки емоційних станів, закономірностей перебігу психічних процесів, їх рівня розвитку тощо. Проведення судово-психологічної експертизи, як правило, уключає декілька взаємопов'язаних конкретних предметів дослідження, серед яких визначається провідний, – що й дозволяє визначити предметні види судово-психологічних експертиз (наприклад, дослідження ступеня здатності свідка, потерпілого сприймати та відтворювати обставини подій, що розслідуються за справою).

Дослідження психологічних фактів, які є предметом експертизи, передбачає чітке визначення джерел інформації – об'єкт експертного аналізу, що містить відомості про ці факти та забезпечує можливість їх (психологічних фактів) пізнання.

¹ Див.: Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию : курс лекций / Ю. Б. Гиппенрейтер. — М. : АСТ, Астрель, 2008. — С. 25–34.

В експертній діяльності необхідно додержуватися загального об'єкта материнської науки, властивості якого визначають загальні засоби пізнання психологічних фактів. Об'єктом пізнання наукової психології є соціальні суб'єкти, психологічні закономірності їх життєдіяльності¹. При цьому засоби пізнання психологічних фактів мають свою специфіку, оскільки психологічні факти пізнаються опосередковано, – шляхом дослідження різноманітних зовнішніх проявів поведінки суб'єкта (його дій, учинків, продуктів життєдіяльності, результатів експериментально-психологічного обстеження тощо).

Проведення судово-психологічної експертизи передбачає врахування як зазначеної специфіки об'єкта наукової психології, так і об'єкта, притаманного саме судовій експертизі – джерел відомостей, носіїв інформації про обставини справи, що відображають певні психологічні факти, аналіз яких і є засобом пізнання предмета експертного дослідження. Такий синтезуючий підхід дозволяє визначити об'єкти судово-психологічної експертизи, до яких належать: людина як соціальний суб'єкт і сукупність матеріалізованих джерел інформації (матеріали справи, речові докази, продукти психічної діяльності тощо), котрі відбивають відомості про психічну діяльність особи за обставин справи, що перебуває в провадженні органів досудового слідства чи суду.

Зазначені об'єкти судово-психологічної експертизи є рівноправними, і їх синтез є невід'ємним і органічним. Проте надмірне зосередження на одному із об'єктів або певне ігнорування ретельного дослідження одного із об'єктів може призвести до недотримання принципів судової експертизи – усебічності, повноти та об'єктивності дослідження².

Визначення предмета та об'єкта судово-психологічної експертизи в зазначеному розумінні дозволяє, на наш погляд, використовувати можливості різних галузей психології, диференціювати види психологічних досліджень та чітко визначати методи дослідження відповідно до поставлених завдань. Слід зазначити, що психологічний аналіз матеріалів справи, тобто психологічний аналіз перелічених носіїв інформації про людину як предмет пізнання³, – конкретизація предмета дослідження відповідно до особливостей обставин справи, деталізація матеріалів/вихідних даних, вибір оптимальних психологічних методів/методик і спеціальної літератури – реалізує в цілому диференціальний підхід при призначенні та проведенні судово-психологічних експертиз і досліджень.

Судово-слідчій практиці притаманне розширення кола завдань, що ставляться на вирішення експертизи, тому предмет судово-психологічного дослідження має, так би мовити, перспективу перманентної диференціації, постійного уточнення конкретних експертних завдань із пошуком методів

¹ Див.: *Гиппенрейтер Ю. Б.* Указ. праця. — С. 25–34.

² Див.: Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1994. — № 28. — Ст. 232 (із змінами станом на 2 лип. 2015 р.).

³ Див.: *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. — СПб. : Питер, 2001. — 288 с.

і методик їх розв'язання. При цьому застосування в судово-психологічній експертизі здобутків із різних галузей психологічного знання та їх вузько-спеціальних напрямів, тобто використання сукупності наукових психологічних знань (наприклад, у галузях клінічної психології, патопсихології, психодіагностики, диференціальної психології та психології індивідуальних відмінностей, соціальної психології з її розділами щодо поведінки мас і натовпу, психології мовленнєвої діяльності та психолінгвістики, психології сприйняття, психології особистості, етнопсихології, психології релігії тощо), а також необхідність визначення симбіотичної ланки дій з іншими галузевими спеціальними науковими знаннями, що мають бути використані при проведенні комплексних судових експертиз певного виду з наданням синтезуючої (інтеграційної) відповіді на поставлені питання за участю психолога, висуває питання про інтегративного експерта¹ як однієї з важливих умов розв'язання нестандартних завдань, що виникають в експертній практиці та призводять до диференціювання предмета експертного психологічного дослідження.

Поява нових наукових напрямів, пов'язаних із актуальними соціальними питаннями та визначенням можливостей наукового знання, має відповідати на різноманітні практичні запити й виклики, є ознакою розвитку будь-якої науки. Існуюча нині в психології інтенсифікація процесів диференціації та інтеграції, що полягає в тенденції розмежування певних галузей психології, деталізації об'єктів і предметів їх дослідження та одночасному існуванні тенденції до зближення проблематики, до часткового перетину предметних і проблемних ланок досліджень в інших галузях психологічного знання, дозволяє побачити й певні перспективи в розвитку судово-психологічної експертизи як безпосередньої психологічної практики, що не відривна від взаємодії із фундаментальною психологією при встановленні предмета та об'єкта свого дослідження в їх інтеграційно-диференційних втіленнях відповідно до зазначених визначень. Останнє є принципово важливим, оскільки надає можливість чітко визначити мету та засоби експертного пізнання психологічних фактів, межі компетенції, завдання й методи експертного дослідження, диференціювати предметні види судово-психологічних експертиз, окреслити можливості нетипового експертного дослідження – забезпечити призначення та проведення судово-психологічних експертиз (досліджень) у науково-коректних (науково-об'єктивних) межах.

ВЛИЯНИЕ НА СУДЕБНУЮ ПСИХОЛОГИЧЕСКУЮ ЭКСПЕРТИЗУ ИНТЕГРАЦИОННЫХ И ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аликина Н. В., Егорова Т. М., Савкина Т. В.

Рассмотрены теоретико-методические вопросы, касающиеся проведения судебно-психологической экспертизы: определены ее предмет, объект и задачи в аспек-

¹ Див.: Винберг А. И. Судебная экспертология (общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз) : учеб. пособие / А. И. Винберг, Н. Т. Маляховская. — Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1978. — С. 179.

тах научної психології і судової експертизи, основи виділення предметних видів судово-психологічної експертизи і реалізації диференціального підходу при їх назначенні і проведенні, очерчені перспективи розвитку нових досліджень в аспекті інтеграційних процесів.

Ключевые слова: експертна практика, предметні види судово-психологічної експертизи, об'єкт, предмет, задачі, диференціальний підхід.

INFLUENCE OF INTEGRATION AND DIFFERENTIAL PROCESSES IN CONTEMPORARY PSYCHOLOGY ON FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION

Alikina N. V., Egorova T. M., Savkina T. V.

This paper discusses the reasons of undifferentiated definition of forensic psychological examination subject which include: non-critical comprehension of data correlation of psychological literature with the subject of the expert psychological research; the use of life experience; the lack of scientific developments in this area; the support undifferentiated views on the subject of research. The danger of discrediting psychological expert knowledge in terms of improvement of the justice system in Ukraine is argued, the ways of its prevention are proposed. Forensic psychological examination is inseparable from the scientific psychology in determining the subject and object of expert research in their integrative-differentiated objectifications. Its carrying out includes both specifics of the subject and object of the scientific psychology as well as the specifics of the object of forensic examination containing information about the psychological facts, which analysis is a way of the subject expert research cognition. Concretization of research subject in accordance with the set tasks, detailing initial data, the choice of psychological methods and special literature implement a differential approach in scheduling and carrying out forensic psychological examination. The definition of the subject and the object of forensic psychological examination is justified and provided from the standpoint of psychological science and forensic examination as a socio-legal institution. Given positions as well as scientific and practical experience of the authors are allowed to come to generalizations which are fundamentally important for the development of forensic psychological examination: definition of expert cognition tasks, boundaries of competence, the choice of research methods, differential separation of its subjective types, possibilities of atypical expert studies, that will allow to provide scheduling and carrying out forensic psychological examination in scientific and objective frameworks.

Keywords: expert practice, substantive types of forensic psychological examination, object, subject, tasks, differential approach.